

Bahrom JO'RAYEV,

Qarshi davlat universiteti psixologiya kafedrasida dotsenti, psixologiya fanlari doktori, (DSc)

E-mail:bahrom.jurayev3404@mail.ru

Professor, psix.f.d. (DSc) Rasulov.A taqrizi asosida

O'SPIRINLARDA HUQUQIY SAVODXONLIK SHAKLLANISHIDA PSIXIK JIHLARNING AHAMIYATINI TADQIQ ETISH

Annotatsiya

Maqolada o'spirinlarda huquqiy savodxonlik shakllanishida psixik jihatlarni ahamiyatini baholash hamda o'quvchilarning huquqiy tushunchalarni o'zlashtirishga nisbatan psixologik tayyorlik holatini rivojlanishi, ularning tafakkur xususiyatlarini aniqlash, fikrlash jarayoni voqea-hodisalarni tahlil qilish va huquqiy savodxonligi shakllanishi sharoitida huquqiy bilimning ahamiyati va o'rni qanday ekanligi tadqiq etilgan.

Kalit so'zlar: Huquq, huquqiy savodxonlik, huquqiy madaniyat, huquqiy ong, huquqiy tushuncha, qadriyat, norma, qarash, erkinlik, majburiyat, g'oya, baho, tasavvur, qonun, munosabat, oqibat.

ИССЛЕДОВАНИЕ ЗНАЧЕНИЯ ПСИХИЧЕСКИХ АСПЕКТОВ В ФОРМИРОВАНИИ ПРАВОВОЙ ГРАМОТНОСТИ У ПОДРОСТКОВ

Аннотация: В статье рассматривается оценка значимости психических аспектов в формировании правовой грамотности у подростков и развитие состояния психологической готовности учащихся к усвоению правовых понятий, выявление особенностей их мышления, процесса мышления, значение и роль правовых знаний в условиях анализа событий и формирования правовой грамотности.

Ключевые слова: Право, правовая грамотность, правовая культура, правосознание, правовое понятие, ценность, норма, видение, свобода, обязанность, идея, оценка, воображение, закон, отношение, следствие.

RESEARCH ON THE IMPORTANCE OF PSYCHIC ASPECTS IN THE FORMATION OF LEGAL LITERACY IN ADOLESCENTS

Annotation

The article examines the importance of psychic aspects in the formation of legal literacy in adolescents and what is the significance and role of legal knowledge in the context of the development of the state of psychological readiness of students in relation to the assimilation of legal concepts, identification of their thinking characteristics, analysis of phenomena and the formation of legal literacy in adolescents.

Key words: Law, Legal Literacy, legal culture, legal consciousness, legal concept, value, norm, vision, freedom, commitment, idea, assessment, imagination, law, attitude, consequence.

Kirish. Respublikamizda so'ngi yillarda yoshlarning huquq va erkinliklari, ijtimoiy faolligini oshirish, jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy va madaniy sohalaridagi ishtirokini kuchaytirish, ta'lim olishi, turmush tarzini yaxshilashga yo'naltirilgan huquqiy-meyoriy asos yaratildi. «Yoshlarning qonuniy huquq va manfaatlarini himoya qilishga qaratilgan yo'nalishida: yoshlarga oid normativ-huquqiy hujjatlarning yagona elektron bazasini shakllantirish va yangilanib borishini ta'minlash; qonun ijodkorligida yoshlarning yaqindan ishtirokini ta'minlash; jumladan, voyaga yetmaganlar, o'rtasida jinoyatchilik va huquqbuzarliklar profilaktikasini amalga oshirish bo'yicha ta'sirchan mexanizmlarning aniq choralarini ishlab chiqish...» vazifalar ijrosini ta'minlashda o'spirinlarning huquqiy savodxonligini kuchaytirishning psixologik omillarini aniqlash shakllanishining psixologik mexanizmlarini aniqlash va takomillashtirish yuzasidan ilmiy tadqiqotlarni chuqurlashtirishga qaratilgan yangicha nazariy yechimlarni topish uchun mustahkam asos yaratildi.

Muammoning o'rganilganlik darajasi. «Huquqiy savodxonlik» tushunchasini ilmiy sohada, xususan psixologiyada ham aniqlashtirish masalasida turli adabiyotlarda turlicha fikrlar mavjudligini kuzatish mumkin. Shunday bo'lsada ilmiy adabiyotlardagi «huquqiy savodxonlik» tushunchasiga berilgan tasniflarni umiylashtirgan holda huquqiy savodxonlikni huquqiy vaziyatlarda o'z faoliyatida huquqiy normalarni tushunish, huquqiy bilimlarni egallanganlikni tavsiflovchi va buni huquqiy faoliyatda namoyon qiluvchi tavsiflovchi tushunchadir[2].

Ko'plab mutaxassislar tomonidan huquqiy savodxonlikning asosiy vazifalari ajratilgan bo'lib, ular quyidagilardan iborat[3]:

Huquqiy savodxonlikning ta'limiy vazifasi. Yuridik bilimlarning miqdorini ta'minlovchi vazifasi.

Huquqiy savodxonlikning baholovchi vazifa. Aniq vaziyat va holatga nisbatan subyektning emotsional munosabatini belgilovchi vazifadir.

Huquqiy savodxonlikning nazorat vazifasi. Huquqiy ustanovkalar, huquqiy qadriyatlarni, huquqiy yo'nalganlikni ta'minlovchi vazifa. Mazkur vazifaning natijasi huquqiy yoki huquqiy normaga zid holdagi xulq-atvor hisoblanadi.

Inson kamoloti ko'pgina omillarga bog'liqdir. Uning ma'naviy, axloqiy va jismoniy jihatdan kamolotiga ta'sir ko'rsatuvchi omillar xilma xildir. Tadqiqotning ushbu bosqichida o'spirinlar huquqiy savodxonligi bilishga bo'lgan so'rovnomadan foydalanildi. Shaxsning ma'naviy kamoloti va ijtimoiylashuvi murakkab va o'ziga xos jarayon hisoblanadi. Ushbu jarayonda shaxsning ijtimoiylashuvini belgilovchi qator jihatlar mavjudki, ularni inobatga olmasdan turmush tarzini bir tizimga solib bo'lmaydi.

Tadqiqot metodologiyasi, tahlil va natijalari. O'spirinlarda huquqiy savodxonlik shakllanishining psixologik asoslarini o'rganish bo'yicha tadqiqotning navbatdagi bosqichida psixik jihatlarning ahamiyatini o'rganishga e'tibor qaratdik. Mazkur yo'nalishdagi tadqiqotning birinchi bosqichida o'spirinlarning huquqiy savodxonlik darajalarining kognitiv, xulqiy va emotsional-baholash komponentlari bo'yicha yuqori, quyi va o'rtacha darajalarining umumiy holati bo'yicha tafakkur uslublarini aniqlashga e'tibor qaratildi. Ikkinchi holatda esa o'spirinlarning asab tipi xususiyatlarining huquqiy bilimlarni o'zlashtirishdagi ahamiyati tadqiq etildi. Shu bois ushbu paragrafda o'spirinlarning huquqiy savodxonligini shakllanishida psixik jihatlarning ahamiyati Dj.Brunerning "Tafakkur tiplari va kreativlikni aniqlash" metodikasi yordamida aniqlandi. So'ngra metodika natijalari huquqiy savodxonlik darajasining yuqori, o'rta, quyi darajasiga mansub o'spirinlarni tiplashtirish asosida o'zaro tahlili amalga oshirildi. Dastlab metodika natijalarini o'spirinlarning tafakkur uslubidagi ahamiyatlilik darajalarini topishda qaysi mezonga tayanishni aniqlash uchun birlamchi

natijalarni Kolmogorov-Smirnovlarning normal taqsimlanish mezonini bo'yicha qayta ishlandi Ushbu yo'nalishda qo'lga kiritilgan empirik ko'rsatkichlar navbatdagi 1-jadvalda ifodalangan.

1-jadval

O'spirinlarning tafakkur uslubi va kreativlikni aniqlash metodikasining normal taqsimlanish bo'yicha ko'rsatkichlari (Kolmogorov-Smirnov mezonini bo'yicha, n=317)

Ko'rsatkichlar	Predmetli tafakkur	Simvolik tafakkur	Belgili tafakkur	Obrazli tafakkur	Kreativlik
X	8,76	8,49	9,33	10,02	9,15
σ	1,17	1,27	1,18	3,12	1,26
Z	3,721	3,975	3,617	5,264	3,197
p	0,000***	0,000***	0,000***	0,000***	0,000***

Izoh: *-p<0,05, **-p<0,01,***-p<0,001

“Tafakkur tiplari va kreativlikni aniqlash” metodikasi shkalalarining normal taqsimlanish ko'rsatkichlarini tahlil qilish jarayonida quyidagi natijalar aniqlandi (5.2.1.1-jadval). “Predmetli tafakkur” (Z=3,721;p<0,001), “Simvolik tafakkur” (Z=3,975;p<0,001), “Belgili tafakkur” (Z=3,617;p<0,001), “Obrazli tafakkur” (Z=5,264; p<0,001), “Kreativlik” (Z=3,197;p<0,001) shkalalarining natijalari normal taqsimlanish qonuniga mos kelmasligi aniqlandi. Ushbu mezonga ko'ra metodikaning tadqiqotidan olingan natijalarini keyingi bosqichlarda noparametrik statistik mezonlardan foydalanishimiz maqsadga muvofiqdir.

Metodikaning o'spirinlar huquqiy savodxonligi darajalari bo'yicha ifodalanishini quyidagi 2-jadvalga keltirildi.

Huquqiy savodxonlik darajasi va tafakkur uslubi bo'yicha ko'rsatkichlarning mosligi N (KraskeU-Uollis) mezonini bo'yicha taqqoslandi. Metodikaning empirik qiymatlarini sharhlashdan oldin shaxsning huquqiy savodxonligi uchun muhim jihatlardan biri insondamenti mulohazaning zarurligidir. Chunki insonning kundalik turmushida huquqiy hodisalar mantiqiy va mavhum tafakkur xossalari bilan bog'liq ekanligini unutmaslik zarur. Ushbu xulq-atvor vaziyatlar yechimini topishda

2-jadval

O'spirinlarning huquqiy savodxonlik darajasiga ko'ra tafakkur uslubi va kreativlikning namoyon bo'lish ko'rsatkichlari

Tafakkur tiplari	O'rtacha rang ko'rsatkichi			H (Kраскел-Уоллис)	p
	Yuqori huquqiy savodxonlikka ega N=60	O'rtacha huquqiy savodxonlikka ega N=488	Quyi huquqiy savodxonlikka ega N=69		
Predmetli tafakkur	193,90	154,22	162,37	5,658	0,05*
Simvolik tafakkur	179,58	158,29	145,84	2,462	0,292
Belgili tafakkur	184,35	160,18	128,07	6,822	0,033*
Obrazli tafakkur	165,44	156,60	170,53	0,928	0,629
Kreativlik	155,08	158,01	169,57	0,584	0,747

Izoh: *-p<0,05

ijtimoiy va huquqiy jihatdan yechim topishga asoslangan shablonlari mavjud. Bu shablonlar meyoriy-qonuniy hujjat sifatida shakllantirilgan. Albatta har bir meyoriy-hujjatlarda ko'rsatilgan moddalar tafakkur asosida chiqarilgan hukm va xulosalardan iborat. Masalaning ushbu jihatini inobatga olgan holda o'spirinlarning huquqiy savodxonligi qaysi tafakkur tipini yetakchiligi aks ettirishini aniqlashga erishildi.

O'spirinlarning tafakkur tipi bilan savodxonlik darajalariga ko'ra ifodalanishi o'rganildi. O'spirinlarning tafakkur tipi bilan savodxonlik darajasi o'rtasida ikkita ahamiyatli ko'rsatkich aniqlandi. Birinchi holatda predmetli tafakkur tipi aynan huquqiy savodxonlik darajasi yuqori bo'lgan o'spirinlarda aks etdi (N=5, 658, p<0,001). Bundan ko'rinadiki, huquqiy savodxonligi yuqori bo'lgan o'spirinlar amaliy tafakkurga ega bo'lgan insonlar bo'lib, ular obyektiv fikrlashni afzal ko'radilar. Bu obyekt bilan makon va vaqtdagi uzviy bog'liqlik, obyektiv harakatlar yordamida axborotni o'zgartirishni amalga oshirish va operatsiyalarni ketma-ket bajarish bilan tavsiflanadi. Konvertatsiya qilishda jismoniy cheklovlar mavjud. Ushbu turdagi fikrlashning natijasi yangi tuzilmalarda mujassamlangan mulohazalar hosil qiladi. Hattoki o'spirinlarning ko'pchilik qismi huquqiy savodxonlikka bo'lgan zarurat amaliy faoliyat bilan bog'liqligini bejizga bayon etmadilar.

Ikkinchi toifa o'spirinlar savodxonlik darajasi bilan bog'liq bog'liq farqni belgili tafakkur tipida kuzatildi. Huquqiy savodxonligi yuqori bo'lgan o'spirinlar qolgan ikki toifadan belgili tafakkur ko'rsatkichlarida ham ahamiyatlilik farqiga ega bo'ldi (N=6,822, p<0,001). Bu esa o'spirinlarning gumanitar aql-zakovat egalari sifatida belgili fikrlashni afzal ko'radilar. Ular xulosalar yordamida axborotni o'zgartirish bilan tavsiflanadi. Belgilar bitta grammatika qoidalariga muvofiq kattaroq birliklarga birlashtiriladi. Natijada, belgilangan obyektlar o'rtasidagi muhim munosabatlarni o'rnatadigan tushuncha yoki bayonot ko'rinishidagi fikr paydo bo'ladi. Ushbu o'rinda huquqiy savodxonlik darajasi yuqori o'spirinlarda predmetli, belgili tafakkur tipining xosligi ularning ta'rifi ko'ra ijobiy mantiqiy mulohaza va xulosalarni chiqarishga mansubliklarini ko'rsatmoqda.

Simvolik tafakkur, obrazli tafakkur tiplari va kreativlik o'spirinlar huquqiy savodxonlik darajalarining barchasiga xos ekan. Masalan, hattoki ahamiyatlilik farqi bo'lmsa-da, obrazli tafakkur tipi bo'yicha huquqiy savodxonlik quyi darajada bo'lgan o'spirinlarda nisbatan yuqori natija kuzatildi (N=0,928). Obrazli tafakkur tipi yetakchilik qilgan o'spirinlarda badiiy tafakkurga ega odamlar majoziy fikrlash turini afzal ko'radilar. Bu makon va vaqtdagi subyektdan ajralish, tasvirlar bilan harakatlar orqali ma'lumotni o'zgartirishni amalga oshirishdir. Operatsiyalar ketma-ket va bir vaqtning o'zida amalga oshirilishi mumkin. Natijada yangi tasvirda mujassamlangan fikrlar vujudga keladi. Shu o'rinda bir jihatni inobatga olish lozim o'spirinlar huquqiy savodxonlikda huquqiy ijodkorlik yetishmayotganligini qayd etgan edilar. Bu holat aynan o'spirinlarning hali meyoriy-huquqiy hujjatlar bo'yicha o'zlarining yakdil fikrlariga ega emasliklarini ko'rsatmoqda.

Xulosa. Yuqoridagi amaliy o'rganish natijalariga asoslanib, o'spirinlarda huquqiy savodxonlikni shakllanishida predmetli tafakkur va belgili tafakkurning shakllanganligi muhim ekan. O'spirinlar huquqiy savodxonligini o'stirishda predmetli tafakkur bilan belgili tafakkurni ahamiyatini inobatga olish o'rinlidir. O'spirinlarning tafakkur tipi bilan savodxonlik darajasi o'rtasida ikkita ahamiyatli ko'rsatkich aniqlandi. Birinchi holatda predmetli tafakkur tipi aynan huquqiy savodxonlik darajasi yuqori bo'lgan o'spirinlarda aks etdi. Huquqiy savodxonligi yuqori bo'lgan o'spirinlar amaliy tafakkurga ega bo'lgan insonlar bo'lib, ular obyektiv fikrlashni afzal ko'radilar. Ular obyekt bilan makon va vaqtdagi uzviy bog'liqlik, obyektiv harakatlar yordamida axborotni

o'zgartirishni amalga oshirish va operatsiyalarni ketma-ket bajarish bilan tavsiflanadi. O'spirinlarning ko'pchilik qismida huquqiy savodxonlikka bo'lgan zarurat amaliy faoliyat bilan bog'liq ekan.

Natijada, belgilangan obyektlar o'rtasidagi muhim munosabatlarni o'rnatadigan tushuncha yoki bayonot ko'rinishidagi fikr paydo bo'ladi. Ushbu o'rinda huquqiy savodxonlik darajasi yuqori o'spirinlarda predmetli, belgili tafakkur tipining xosligi ularning ta'rifiga ko'ra ijobiy mantiqiy mulohaza va xulosalarni chiqarishga mansubliklarini ko'rsatdi.

Tavsiya. O'spirinlar huquqiy savodxonligini shakllanganlik holati monitoringi uchun psixodiagnostikasi bazasini ishlab chiqish zarur.

O'spirinlarda huquqiy savodxonlikni shakllanish jarayoni samaradorligini ta'minlash uchun ontogenetik bosqichlariga muvofiq o'quv materiallarini shakllantirishni e'tiborga olish zarur.

O'quv jarayoni va ta'lim muhitidan tashqari huquqiy tadbirlarni yo'lga qo'yish orqali o'spirinlarda huquqiy savodxonligini shakllantirish bo'yicha bilim, ko'nikma va malakalarni mustahkamlash mumkin bo'ladi.

O'spirinlik yoshiga xos huquqiy o'quv materiallarida psixotexnologiya usullarini sindirib borish o'quv materiallarini o'zlashtirish imkoniyatini oshirishligi inobatga olib, huquq ta'lim o'qituvchilarini tayyorlashda bunday jihatlarni inobatga olish muhimdir.

ADABIYOTLAR

1. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2021 йил 18 январдаги «Ўзбекистонда ёшларга оид давлат сиёсатини 2025 йилгача ривожлантириш концепцияси тасдиқлаш тўғрисида»ги 23-сон қарори. // Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 19.01.2021 й., 09/21/23/0056-сон, Қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 05.04.2022 й., 09/22/153/0266-сон; 10.08.2022 й., 09/22/438/0726-сон. - <https://lex.uz/ru/docs/5234746>
2. Лазарев В.В. Общая теория права и государства: учебник / В.В. Лазарев. – М.: Юрист, 2002. 243 с.
3. Каминская В.И. Правосознание как элемент правовой культуры. Правовая культура и вопросы правового воспитания / В.И. Каминская, А.Р. Рагинов. – М., 1974. 57 с.
4. Jurayev Bahrom. Yuridik psixologiya Qarshi "Fan va ta'lim" nashriyoti 2022-yil. 220-bet.
5. <https://4brain.ru/blog/sovremennye-vidy-gramotnosti/>
6. https://professional_education.academic.ru/
7. www.psixo.ru